

Мирослав Шљивић*, Завичајни музеј Жупе, Александровац
Miroslav Šljivić, Native museum of the Župa, Aleksandrovac

Политичка сарадња Драгољуба Јовановића и Влатка Мачека 1935-1941. године¹

Political cooperation between Dragoljub Jovanović and Vlatko Maček in the period 1935-1941.

Сажетак: Овај рад бави се односом двојице пољитичара у периоду од 1935, од одржавања парламентарних избора у Краљевини Југославији, па све до почетка Другој светској рати у земљи, 1941. Заснован на архивској и мемоарској грађи, рад праћи улогу Драгољуба Јовановића, пољитичара и универзитетској професора као посредника између опозиције у Србији и Влајка Мачека, вође Хрватске сељачке странке после Ракићеве смрти, уочи, за време и после парламентарних избора 1935. и 1938. године. У односима двојице пољитичара било је и усјона и падова, нарочито након стварања Бановине Хрватске, крајем августа 1939. године. Почетак Другој светској рати у Југославији одвео их је на различите стране, чиме су прекинути њихови контакти.

Кључне речи: Влајко Мачек, Драгољуб Јовановић, хрватско пољитицање, парламентарни избори, пољитичка сарадња, Удружена опозиција

Abstract: This paper deals with the relationship between two politicians in the period from 1935, when parliamentary elections were held in the Kingdom of Yugoslavia, to the beginning of the Second World War in the country, in 1941. Based on the materials from the archives and memoirs, the paper traces the role of Dragoljub Jovanović, a politician and a university professor, as a

* msljivic87@hotmail.com

¹ Рад представља скраћени мастер рад на тему *Пољитичка сарадња Драгољуба Јовановића и Влајка Мачека 1935-1941. године*, који је одбраћен на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, септембра 2012. године.

mediator between the opposition in Serbia and Vlatko Maček, the leader of Croatian Peasant Party after the death of Radić, in the period before, during and after the parliamentary elections in 1935. and 1938. There were ups and downs in the relationship between the two politicians, especially after the formation of Banovina Hrvatska at the end of August, 1939. The beginning of the Second World War in Yugoslavia took them to different sides which cut off their contact.

Keywords: *Vlatko Maček, Dragoljub Jovanović, Croatian issue, parliamentary elections, political cooperation, United opposition*

Иако су се Влатко Мачек и Драгољуб Јовановић упознали још 1924. године, када је Јовановић боравио код лидера Хрватске сељачке странке (ХСС), Стјепана Радића, контакти су успостављени тек у периоду диктатуре краља Александра, негде 1930. године. Тада је њихова сарадња најинтезивнија и траје све до 1940, када је забележен њихов последњи сусрет. За време рата, дружења између њих сасвим престају. Мачек је већи део рата провео у интернацији и кућном притвору, а Драгољуб Јовановић се скривао од Гестапоа и српске полиције. Једини контакт након рата било је писмо Драгољуба Јовановића упућено Влатку Мачеку априла 1946. године, где је тражио од Мачека савете за формирање јединствене сељачке странке у Југославији. На суђењу Јовановићу, ово дописивање са емиграцијом узето му је као отежавајућа околност („Оптужени Драгољуб Јовановић одржавао везу са издајником Мачеком и у јесен 1946. примио од њега писмо с директивама за илегални рад“, *Борба*, бр. 236, 4. новембар 1947, стр 6; „Писмо издајнику Мачеку оптужени Драгољуб Јовановић послао је непосредно после разговора са агентом иностране обавештајне службе Ватсоном млађим“, *Борба*, бр. 237, 5. новембар 1947, стр. 5). Јовановић је у међуратном периоду одиграо улогу посредника између Влатка Мачека и тзв. Удружене опозиције. После увођења Шестојануарске диктатуре 1929, крајем те исте године, Влатко Мачек је био лишен слободе. У својим *Мемоарима* он је записао:

Iste jeseni (1929) pohapšena je veća grupa pristalica Stranke prava, tzv. frankovaca – u vezi sa umorstvom počinjenim nad Tonijem Šlegelom. (...) Na dan 1. prosinca koji je režim slavio kao dan stvaranja Jugoslavije, prasnulo je nekoliko improviziranih bombi. (...) Kratko vreme zatim pohapšeno je u Zagrebu nekoliko

desetaka mladih pristaša HSS koji su priznali da su te atentate improvizirali. Izašlo je na vidjelo i to da su se spremali dići u zrak jedan vlak, kojim je imala putovati u Beograd i opet od režima inscenirana jedna poklonstvena deputacija zagrebačkih građana. Kako je policija među onim detaljima ustanovila i to da sam ja u nekoliko navrata pomagao novčano studentsku omladinsku organizaciju HSS-a, čiji članovi su bili upleteni u tu zaveru, to sam pred Božić (22.12.1929) uhapšen konačno i ja. Nakon preslušavanja kod zagrebačke policije i kod suda, otpremljen sam noću 4. na 5. siječnja 1930. zajedno sa još 24 optuženika Sudu za zaštitu države u Beograd (Maček, 1992, стр. 88).

Што се тиче боравка Влатка Мачека у београдском затвору, карактеристичан је један догађај. Наиме, радило се о малом презенту вођи Хрвата од стране Драгољуба Јовановића. „Година 1930. почела је у знаку једне торте која је узнемирила владу Петра Живковића и Београдски универзитет. Кад смо сазнали да је др Мачек првих дана проведен у Београд, одлучили смо Дана и ја да га поздравимо једном посланицом домаће израде“ (Јовановић, Д., 1997б, стр. 176). Оно што је представљало проблем било је писмо захвалности Влатка Мачека Драгољубу Јовановићу које је полиција пресрела:

Велецијењени господине! Прије неколико дана примио сам једну тарту, а да нисам знао од кога је. Тек данас саопћио ми је судија Мрваљевић, да сте ме се то сетили Ви, са Вашом милостивом госпођом, па сам зато тек данас у стању, да се захвалим, како Вама, тако и Вашој госпођи. Срдачно Вас поздравља Влатко Мачек (Јовановић, Д., 1997б, стр. 176).

Иначе, познанство Мачека и Драгољуба Јовановића потиче од септембра 1924. када га је Јовановић срео у Загребу, где је боравио код свог великог узора Стјепана Радића. „Кад сам дошао у Загреб у децембру 1928. године да упознам новог вођу хрватског народа, он је био у Осијеку, па сам зато говорио са Кошутићем“ (Јовановић, Д., 2008, стр. 140). Хапшење Мачека, као и процес ухапшеним Хрватима, Драгољуб Јовановић је оценио као покушај краља Александра да у владу уведе неколико угледних радићеваца. Како пише Љубо Бобан у својој књизи о Мачеку, режим је настојао да разбије ХСС изнутра, изазивајући унутрашње подвајање. На почетку 1930. режиму је приступио други потпредседник странке Драгутин

Карло Ковачевић. Ради пропагандног ефекта, у време отварања процеса Мачеку, у Београд је дошла и једна депутација сељака, у којој је било и бивших присталица ХСС-а, како би демонстрирали неслагање са Мачековом политиком и изразили приврженост режиму (Voban, 1974, стр. 51). Убрзо се Мачек нашао на слободи. Његово ослобађање искористио је Драгољуб Јовановић, па је већ у јулу 1930. године отишао у Загреб на сусрет са вођом ХСС. У Мачековом стану ова двојица разговарала су неколико сати, размењујући мишљења о ситуацији у земљи, као и о сељачким покретима у Србији и Хрватској. Излажући ставове левих земљорадника о стању у земљи, Драгољуб Јовановић је Мачеку поставио неколико питања, између осталих да ли је за Југославију, његово гледање на монархију, да ли верује у постизање споразума и решење хрватског питања, итд. Мачек му је одговорио да Хрвати јесу за заједничку државу, за разлику од франковаца. Ипак, незадовољни су статусом у држави, сматрајући да требају да имају више од онога што су имали у Аустроугарској. Мачек је, што се тиче монархије, рекао да Хрвати признају краља, мада је он сам републиканац. „Најбоље би било да у име Срба споразум направи једна сељачка странка слична Хрватској сељачкој странци; док тога нема, а нема, спреман је да сврши ‚посао‘ са оним фактором који може да обезбеди извршење споразума (са краљем који је носилац војне силе – прим. аутора)“ (Јовановић, Д., 2008, стр. 143-144). Тада је Драгољуб Јовановић предложио формирање опозиције која би се удружила у решавању горућих проблема у земљи, па и хрватског питања. После овог састанка, Мачек у септембру одлази у Карлове Вари, бању у Чехословачкој ради лечења, али и ради политичке агитације. Планирао је и да се састане са члановима ХСС-а који су од раније у емиграцији, Кошутићем и Крњевићем. На путу за Карлове Вари, Мачек се у Бечу састао са још једном групом емиграната, која ће имати значајну улогу у стварању и раду Независне државе Хрватске, бившим пуковником у аустроугарској војсци, Стјепаном Саркотићем, затим са Перчецом и Перчевићем. Саркотић је разговору са Мачеком као једино решење хрватског питања видео повратак Хабсбурга и увођење тријализма између Аустрије, Мађарске и Хрватске (Voban, 1974, стр. 63). На изборима планираним за новембар 1931. опозиција ипак није узела учешћа, па је победу однела раније

створена странка на челу са Петром Живковићем – Југословенска национална странка. Оно што треба рећи у вези ових избора је то да су и поред одлуке да на крају апстинирају, постојали контакти између представника опозиције око заједничке сарадње. Још много пре ових избора, с јесени 1930. у Загреб је дошао Божа Марковић, човек из врха Демократске странке, са информацијама да је опозиција у Србији сложна и да жели да се споразуме са Хрватима. Предлаже се заједничка база када дође време (Boban, 1974, стр. 58). Марковић је Хрватима понудио нацрт споразума за даљи рад. Постојаће две фазе у решавању проблема, прелазна и дефинитивна. У разговору са Иваном Мештровићем Божа Марковић је предложио поделу на седам области (Радојевић, 2007, стр. 349). У плану је било и доношење новог устава који би решио хрватско питање. Контакти између опозиције у Србији и оне у Хрватској појачавали су се све до доношења Октроисаног устава, али и касније. Драгољуб Јовановић, као један од представника опозиције у Србији, иако не са оноликим утицајем као представници три највеће странке (Љуба Давидовић, Миша Трифуновић, Аца Станојевић, Јован Јовановић Пижон), искористио је паузу на Универзитету да у фебруару 1932. посети Загреб и поново разговара са Мачеком. Лидера Хрвата упознао је са својом *Политичком илајформом у 16 тачака* (Јовановић, Д., 1997б, стр. 217-222), која ће касније бити објављена као *Загаци нове власти*. Јовановић у *Успоменама* пише да му је Мачек поклатио доста времена и да је одобрио политички део програма левих земљорадника, док је економском делу програма замерао национализацију великих индустријских, рударских и шумских предузећа оцењујући то као социјализам (Јовановић, Д., 1997б, стр. 231). Треба рећи да Мачек и Драгољуб Јовановић нису били баш равноправни политички саговорници. Увек је Јовановић предузимао иницијативу за састанак, никада Мачек. То је разумљиво из више разлога. Влатко Мачек је иза себе имао огромну већину, преко 90% хрватског народа. С друге стране, странке у Србији, и поред дуже традиције парламентаризма, нису биле јединствене. Иако по структури становништва изразито пољопривредна земља, земљорадничка странка није имала доминантан утицај. Ако узмемо у обзир да су се земљорадници поделили на леве и десне, онда Драгољуб Јовановић заиста није могао да се

мери са Мачеком, који га је вероватно третирао као посредника у разговорима са странкама до којих му је стало, пре свих Демократске и Радикалне. Несумњиво је да су и он и Мачек били амбициозни. Мачек више у неком националном погледу. Од ступања на место шефа странке у Хрватској, истицао је потребу решења хрватског питања. С друге стране, Д. Јовановић је у неким својим захтевима, као што су решење хрватског питања и федералистичко уређење, ишао „уз длаку“ Мачеку. Доста се угледао на Стјепана Радића, али и на делатност Александра Стамболијског у Бугарској. Могуће да је Јовановић желео обједињавање свих земљорадничких странака из Југославије и Бугарске у једну, где би у неким повољним околностима он био и њен лидер. Објављивање *Полиитичке илаиформе у 16 тачака* уз додатак *Шта нас кошта сваћа са Хрваитима* (Јовановић, Д., 1997б, стр. 231) где Јовановић даје свој предлог решавања српско-хрватских несугласица, али и у коме критикује велики број људи у власти, пре свих Милана Сршкића, Божу Максимовића, Николу Узуновића, Косту Куманудија, послужило је властима да Драгољуба Јовановића изведу пред Државни суд за заштиту државе који га је осудио на годину дана затвора, као и на губитак државне службе. Исто тако, Мачек је искористио ситуацију када је краљ олабавио стеге диктатуре да са истомишљеницима, пре свега Анте Трумбићем, Милом Будаком, Душаном Бошковићем, Јурајем Шутејом, донесе резолуцију у којој се осуђује *хеџемонија Србије* над осталим деловима земље. Ова резолуција у историји Југославије позната је као *Заїребачке иункџације* (Petrinović, 1986, стр. 352) и изазвала је незадовољство у војним и политичким круговима у Београду. Оптужен за антидржавно деловање, Влатко Мачек је у јануару 1933. изведен пред Државни суд за заштиту државе који га је осудио на три године. Добивши текст *Пункџација 22.* новембра, из затвора је Драгољуб Јовановић, као лидер левих земљорадника, спремао одговор. Имао је неколико замјерки. „Нити је Србија цела газила и гулила пречане, нити је могуће вратити се на најцрњу годину у историји Јужних Словена. Нису поменуте опозиционе снаге међу Србима и у Србији које не сносе никакву одговорност за оно што је учињено“ (Јовановић, Д., 1997б, стр. 283-284). Уследила је и званична изјава земљорадничке левице која је ширена као летак у Србији и Хрватској, са извесним

разликама у формулацијама, у зависности да ли се растура по Србији или Хрватској. Леви земљорадници нарочито поздрављају другу тачку резолуције која тражи да сељаштво буде темељ на коме ће се изградити целокупни живот демократије. И они, као и сам Драгољуб Јовановић, не желе да прихвате осуду једног народа, у овом случају српског, као хегемонистичког, али за разлику од Д. Јовановића, прихватају повратак на 1918. као полазну тачку за нове договоре (Boban, 1971, стр. 183-184). За разлику од левих земљорадника, вођство Савеза земљорадника није реаговало на *Зајребачке њункџације*, што је сведочило о разликама у ставовима између две групе и још више продубљивало сукоб (Јовановић, Н., 1994, стр. 86). Као што је већ раније речено, према процени режима, због антидржавне делатности, ухапшен је Драгољуб Јовановић и интерниран у затвор у Сремској Митровици. Због изношења својих ставова о *Зајребачким њункџацијама* које су ширене као летак, а за које је полиција сазнала да су дело Јовановића, он је могао да добије и продужење казне. Убрзо му се у затвору придружио и Влатко Мачек. Било је то почетком маја 1933. године када су дуго разговарали. Како пише у *Полиџичким усџоменама*, Мачек је Јовановићу рекао да оде да разговара са Љубом Давидовићем и Мишом Трифуновићем:

Нека знају и нека свакоме кажу да нико у Загребу није овлашћен да у његовом одсуству води ма какав преговор... Ми Хрвати смо у срећном положају да можемо добро пролазити и са Аустријом и са Србијом. У првом случају бисмо развијали своју пољопривреду да снабдевамо бечко тржиште елитним производима; у другом, посветили бисмо се више индустрији, за мање развијена подручја (Јовановић, Д., 1997б, стр. 329-330).

Ову изјаву Драгољуб Јовановић је оценио као веома тешку, али искрену, која је вероватно упућена краљу, али и опозицији да покаже како Хрвати имају алтернативу. Исто тако, предлог Јовановића о „наслону“ на Русију као и уједињење са Бугарима, Мачек је децидирано одбио. Била су то почетна три разочарања у Мачека, јер је „могао и са Аустријом, неће савез са Русима и уједињење са Бугарима“ (Јовановић, Д., 1997б, стр. 329-330). Атентат у Марсељу имао је дејство политичког шока и као прекретница иницирао је

успостављање прекинутих односа између српске грађанске опозиције, Словенске људске странке и Југословенске муслиманске организације (Радојевић, 1994, стр. 38). На састанцима ових странака утврђени су ставови са којима треба изаћи пред кнеза Павла, а као главно истицано је решавање хрватског питања. Истовремено, тражено је и ослобађање Мачека из затвора. То је убрзо и учињено, па је лидер ХСС амнестиран. Ово је врло значајан моменат јер се Мачековим пуштањем на слободу политичка ситуација у Хрватској мало примирила. Исто тако, потенцијални улазак Мачека у власт могао је пред светом да остави утисак да се након атентата на краља хрватско питање неће компликовати (Вобан, 1974, стр. 161). Баш тих дана, крајем децембра и почетком јануара, на слободи су се нашли и Мачек и Драгољуб Јовановић. Јовановић је сматрао да би вредело да се иде на изборе само ако би србијанска опозиција могла да рачуна на сарадњу са са Хрватском сељачком странком. „Та сарадња би се најсигурније обезбедила ако би сам председник ХСС др Мачек био носилац опозиционе листе за целу државу. То би у исто време значило да главни део Хрвата пред светом манифестује своју приврженост југословенској заједници“ (Јовановић, Д., 1997в, стр. 100). Јовановић је веровао да ће Мачек савладати отпор франковаца и клерикалаца. Исто тако, он се плашио реакције десних земљорадника са Миланом Гавриловићем на челу, кога је сматрао *великосрбином*. Поред свих бојазни, на крају се испоставило да је и Гавриловић дао свој пристанак да Мачек буде носилац опозиционе листе (Јовановић, Д., 1997в, стр. 100). Када је завршио „тај најтежи део посла“, Јовановић је сматрао да треба да оде код лидера Демократске странке Љубе Давидовића. Драгољубу Јовановићу је нарочито било важно да придобије демократе јер су они имали јак утицај у градовима. У разговору са Давидовићем, Јовановић је предложио за носиоца листе Мачека, јер је „вођа најбоље организоване странке и вођа Хрвата“. Давидовић је равнодушно рекао да се слаже са предлогом. Пристанак Милана Гавриловића и Љубе Давидовића утицали су да и Јован Јовановић Пижон, који је „увек био резервисан“, овога пута да свој пристанак. На крају, Драгољуб Јовановић није добио никакво формално овлашћење. „Љуба Давидовић ми је чак отворено рекао да ‚радим‘, али да о томе не смеју ништа знати његови први доглавници Милан Грол

и Божидар Влајић. Натерали би га свакако да повуче свој пристанак“ (Јовановић, Д., 1997в, стр. 101). Лидер левих земљорадника се, како каже, пре сваког важног корака консултовао са једним од најугледнијих Срба тога времена, Слободаном Јовановићем. Стари професор је констатовао да би, уколико Мачек прихвати предлог, показао да је не само велики државник, него и велики човек. Након тога разговарао је са још једним професором Правног факултета, др Божом Марковићем. На поласку је Марковић рекао Јовановићу да му је ово „можда и најважнији испит у животу“ (Јовановић, Д., 1997в, стр. 101-102). Добивши пристанак опозиционих лидера у Србији и водећих личности српске интелигенције, Драгољуб Јовановић се упутио почетком фебруара у Загреб. Будући да је Мачек био ван града, на свом имању у Купинцу, Јовановић се јавио Већеславу Вилдеру. Он му је пренео поруке Светозара Прибићевића који се налазио у емиграцији. Са Вилдером је Јовановић остао два дана у друштву, будући да се Мачек у Загреб вратио 4-ог фебруара и вођу земљорадничке левнице примио следећег дана. Лидер ХСС-а је „хладно“ примио предлог србијанске удружене опозиције да буде носилац заједничке листе. Нарочито му је сметао изборни закон, који је од сваког кандидата тражио да изјави да признаје народно јединство. Посебно је подвлачио деловање полиције на изборима као једну од препрека. Увидевши да су даљи покушаји неуспешни, Драгољуб Јовановић је затражио сусрет са Анте Трумбићем. У разговору са њим, Трумбић је одлучно одбацио изборе, предлажући револуцију. На Трумбићеву опаску да је потребна револуција, Драгољуб Јовановић се мало увредио и подсећао на ранија Трумбићева предавања у Паризу којима је присуствовао, те његову улогу у стварању заједничке државе. Трумбић је одговорио да је у оно време тако требало радити. Онда је Јовановић поменуо да долази „у име два часна старца“: „Ми долазимо да нудимо једном Хрвату да стане испред нас, да нас поведе у борбу, да буде вођа опозиције у Југославији, затим да можда буде председник владе“ (Јовановић, Д., 1997в, стр. 103-105). Након ових разговора, Јовановић је отишао на ручак код пријатеља, а потом поново код Мачека да „још једном чује да ли Мачек има храбрости да одбије понуду три поштена Србијанца“. Мачек је учтиво одговорио да не одбија он њих, већ да није могуће изаћи на изборе под оваквим околностима.

Сва наваљивања Драгољуба Јовановића остала су узалудна. Лидер Хрвата је такође одбио да даје изјаве страним извештачима о било чему. На крају је Јовановићу рекао да ће му написати писмо које би требало да употреби како зна и тиме је разговор био завршен. Јовановић се вратио у Београд и реферисао Љуби Давидовићу, а били су присутни и Милан Грол и Јован Јовановић Пижон. Изразио је неповерење за Мачеково могуће прихватање, на шта је Грол задовољно констатовао да један Хrvat неће са Србима (Јовановић, Д., 1997в, стр. 103-105). Ипак, убрзо је, као што је обећано, стигло писмо за Драгољуба Јовановића. Садржај писма налази се у Архиву Југославије у Збирци Милана Стојадиновића, а овде га због његове важности доносимо у целини:

Dragi prijatelju,

Predlog srbijanske opozicije da budem nosilac cjelokupne opozicione liste, ne smatram samo svojom ličnom počašću, nego držim da bi to bio i veliki korak uzajamnog zблиženju, a time i konačnom riješenju Hrvatskoga pitanja u granicama ove države.

No, ne smijem tom prilikom propustiti da izrazim svoju bojazan, hoće li biti moguće, uz današnji izborni red i današnji režim, ovu lijepu zamisao provesti u život. Budite uvjereni, da ću ja sa svoje strane učiniti sve, da ju u život provedemo.

Vas i sve ostale prijatelje od srca pozdravlja

VI. Maček

(Архив Југославије – АЈ, Збирка Милана Стојадиновића, фонд – ф. 37, фасцикла – фасц. 10, јединица описа – ј. 514)

Писмо исте садржине послато је и Љуби Давидовићу. Како пише Надежда Јовановић у своме делу, брзи одговор и прихватање тог предлога од стране вође ХСС показали су улогу коју је Драгољуб Јовановић одиграо у својој мисији у Загребу, а на то је подстицан личним симпатијама према Мачеку као борац против диктатуре, као и тежњама да се реши хрватско питање, а тиме поправе српско-хрватски односи у земљи (Јовановић, Н., 2000, стр. 204). Оно што је занимљиво је чињеница да Влатко Мачек не пише ништа о овоме у својим *Мемоарима*, док с друге стране Драгољуб Јовановић на десетинама страна описује ове разговоре. Могуће да је Драгољуб Јовановић преувеличавао своју улогу у свему овоме и да је желео да да себи на значају, правећи у *Политичким усјомена-*

ма велику представу од свега, које нема код лидера Хрвата. Након прихватања позива за носиоца листе, као да је целокупна домаћа и европска јавност упрла све погледе у Мачека. Ипак, вођа ХСС није давао изјаве страним извештачима, поучен искуством након интервјуа који је дао неком новинару по имену Атертон. „Рекао је да сам му говорио о Ирској и паралели између Ирске и Хрватске, затим о томе да је Југославија фикција, да су сељаци палили жито, само да га не морају давати за порезе и тако даље“ (АЈ, Збирка Јована Јовановића Пиждона, ф. 80, фасц. 31, ј. 202). Ова изјава се „колпортирала“ у Београду и могла је нанети доста штете, не само Мачеку, него и удруженој опозицији. Ипак, у разговору са једним новинаром (не знамо његово име – прим. аут.) Мачек је изјавио да он јесте за државни заједницу, али не признаје опстанак југословенског народа, јер овде постоје три изразита индивидуалитета, српски, хрватски и словеначки, те рекао:

Ја сам још 1930. године на процесу против мене рекао: не може бити слободних Хрвата без слободне Хрватске. Криво је рећи да смо ми апсолутно против ове државе. То није тачно. Али је једнако тако криво, да смо ми и апсолутно за ову државу, па макар и у њој робовали. Ја бих био против, да нагласим, и хрватске државе, ако би у њој народ робовао (АЈ, ф. 80, фасц. 31, ј. 203).

На крају разговора, Влатко Мачек је на изјаву новинара о жељи Љубе Давидовића да га посети у Загребу одговорио да би му то била изузетно велика част, али да је он старији господин и да би то представљало за њега напор. „За сада смо ми у живом контакту преко Драгољуба Јовановића који је млад, енергичан и способан човек“ (АЈ, ф. 80, фасц. 31, ј. 204). Овде први пут видимо како Мачек истиче особине Драгољуба Јовановића. Убрзо се и опозиција дала у агитацију за предстојеће изборе. Мачек је остао у Хрватској. Драгољуб Јовановић је предизборну кампању започео у пиротском срезу, чак и пре него што је Главни одбор Савеза земљорадника донео одлуку о учешћу на изборима. Деловање опозиције ометала је полиција. По сведочењу самог Јовановића, Љуба Давидовић је дуго испитиван због свог деловања по Србији, а Божидар Влајић је враћен из Загреба где је ишао да се састане са Мачеком. Треба рећи да је у Србији било доста негодовања и отпора због чињени-

це да је носилац листе Мачек, који је Хрват, и то само пет месеци након убиства краља за које су оптужени хрватски екстремисти. Могла су се чути питања зашто, рецимо, Љуба Давидовић није носилац листе. Било је потешкоћа и међу самом опозицијом. Тако је, на пример, Антон Корошец замерао Драгољубу Јовановићу што је подржавао Мачека (Јовановић, Н., 1994, стр. 95). Након избора, Драгољуб Јовановић, који је иначе однео победу у Нишавском срезу, одлази у Загреб да поднесе извештај носиоцу листе, Мачеку, о резултатима избора у Србији, као и да се договоре о даљем политичком деловању. У разговору са Мачеком доживео је разочарање кад му је речено да ће хрватски посланици апстинирати, односно да ће бојкотовати рад Народне скупштине. Ипак, не желећи да квари даље односе са Мачеком, као и због немања информација о ставу осталих чинилаца опозиционе листе, Драгољуб Јовановић се вратио у Београд. То је било почетком јуна месеца. Тек 20-ак дана касније, након Мачековог доласка у Београд, поводом позива кнеза Павла, поново су се видели (Јовановић, Н., 1994, стр. 95). Могуће је да је лидер ХСС „таласао“ између опозиције и режима, о чему сведочи и ова посета кнезу Павлу, па је због тога Јовановићу рекао да ће Хрвати апстинирати. Мала утеха за Драгољуба Јовановића дошла је неочекивано с друге стране. Информација да је ЦК КПЈ (Централни комитет Комунистичке пратије Југославије) 9. јуна одлучио да од сада сарађује са свим грађанским и сељачким групацијама на линији Народног фронта, веома га је обрадовала (Јовановић, Н., 1994, стр. 96-97). Најближи комунистима у антифашистичким идејама Народног фронта били су управо леви земљорадници Драгољуба Јовановића, кога су многи сматрали комунистом. О томе би могао да посведочи и спис од 25. августа 1935. који је публициста Стеван Ненадовић упутио кнезу Павлу. Овде доносимо део тог документа:

Др Драгољуб Јовановић, познати комунистички идолопоклоник и агилни пропагатор комунизма (...) развио је био јаку агитацију, арангирајући народ на најнедопуштенији начин и на основу тога је био изабран за народног посланика. Потом је развио велику агитацију за оснивање једне Земаљске сељачке странке, у коју би требало да уђу и да (се) у њој уједине све постојеће сељачке странке, па и она г. Мачека. Наравно да г. Мачек није пристао на такво сједињавање и стапање

јер он хоће, да јесте и остане неограничени господар и вођу у својој странци, коју он сматра и хоће увек да сматра у првом реду хрватском а тек потом сељачком. (...) Др Драгољуб Јовановић намерава сигурно да спроводи помоћу те његове странке комунизам, и то помоћу сељака, јер у нас фабричко радништво, иначе, у другим земљама главни стуб и пропагатор комунизма, малобројно, па би пропагирање комунизма само међу радницима било од мале важности. Такво ширење комунизма међу сељацима већ се спроводи врло енергично међу сељацима у Бугарској, па тамо власти имају пуне руке посла да то угуше (АЈ, ф. 37, фасц. 10, ј. 89).

Као што је раније речено, вођа ХСС-а Влатко Мачек дошао је 21. јуна у Београд на разговоре са кнезом Павлом и том приликом био гост у кући Драгољуба Јовановића. У разговору који је вођен, Д. Јовановић је обавестио Мачека о расположењу народа у Србији, као и о акцијама левих земљорадника, мислећи на активности у вези Народног фронта. Упутио је позив Мачеку да присуствује или пошаље представнике на збор Народног фронта, заказаном за крај августа. Лидер ХСС-а је изразио негодовање што га на збор нису позвали Љуба Давидовић и Јован Јовановић и поред обећања Драгољуба Јовановића да ће народ доћи управо њега да чује. С обзиром да је Мачек дошао из Загреба у Београд управо због разговора са кнезом Павлом, могуће је да се полако „хладио“ од сарадње са Удруженом опозицијом, како би покушао да са Двором реши хрватско питање. Амбиције Драгољуба Јовановића биле су да се створи једна моћна странка у коју би ушле све земљорадничке странке и покрети у Југославији. У изјави сплитском листу *Ново доба* Јовановић је навео да је Мачек за ову државу. Исто тако, Јовановић истиче да је још од 1924. радио на стварању једне снаге сељачког покрета у Србији, како би Мачеку омогућио да ту снагу интегрише у једну сељачку странку која би деловала у читавој Југославији (Јовановић, Н., 1994, стр. 98). Иначе, Драгољуб Јовановић је сарадњу српског и хрватског сељачког покрета видео као сарадњу у економско-социјалном смислу, а тек потом у политичко-националном, док је Мачек управо инсистирао на сарадњи у национално-политичком смислу. За разлику од Стјепана Радића који је још 1927. формулисао идеју о стварању једног сељачког покрета за целу земљу, коју су подржали и Љуба Давидовић, Милан

Гавриловић и Јован Јовановић, Мачек је о томе говорио у теорији, али у пракси није радио ништа на том питању. С друге стране, Драгољуб Јовановић је држао митинге по Србији, што је изазивало негодовање шефова опозиционих странака. Дешавало се да демократи и десни земљорадници не желе да говоре на истом збору на коме су леви земљорадници. Сукоб је нарочито кулминирао на збору који је одржан 25. августа у Крагујевцу, када су се Љуба Давидовић и Јован Јовановић успротивили држању говора Драгољуба Јовановића. Ипак, због „узвреле атмосфере“, како наводи у *Политичким усјоменама*, Д. Јовановић је одржао говор. Између осталог говорио је о својим контактима са Мачеком, као син ове земље, као син Србије, поново уверавајући све присутне да је Мачек за ову државу, зато што је она потребнија Хрватима него Србијанцима, јер уколико Италија ојача, Далмација је ближа него Шумадија (Јовановић, Д., 1997в, стр. 157). Због тога су леви земљорадници као једно од главних питања увек истицали решавање хрватског питања, не желећи да изгубе везу са Мачеком, иако је он више очекивао од Двора него од опозиције. Убрзо се у штампи Драгољуб Јовановић оптуживао због својих веза са Мачеком. Поред осуде режима, наилазио је и на осуду од стране Милана Гавриловића, Милана Грола, Божидара Влајића и других. Крајем 1935. у Хрватској је формирана *Госјодарска слоја*, економска организација хрватских сељака. С тим у вези, Д. Јовановић одлази у Загреб да од Мачека сазна више о тој организацији. Пред католички Божић састао се са лидером ХСС-а и у разговору констатовао да је то Мачеков добар потез. Почетком фебруара 1936, тачније од 9. до 13. фебруара, Јовановић се поново састао са Мачеком, али и са његовим најближим сарадницима, Рудолфом Бићанићем, Лујом Новакком и Миланом Турчином. „Најмање посла сам свршио са др Мачеком. Он је рекао све што је имао да каже и чекао је иницијативе, понуде, предлоге и замерке са разних страна. Није затворио ниједна врата, али није сам никоме ништа нудио“ (Јовановић, Д., 1997в, стр. 260). Мачек је Јовановићу говорио о почетним успесима *Госјодарске слоје*, питајући га да ли би слична акција могла да се поведе у Србији. Ипак, Јовановић се разочарао што га Мачек није обавестио о могућем уласку у владу, о чему је морао да сазнаје од других (Јовановић, Д., 1997в, стр. 261-262). Након разговора, Јова-

новић се вратио у Београд и наставио са акцијама по Србији. Што се тиче његовог односа са комунистима, он се још средином 1935. заузео за одбрану неколико комуниста. То његово деловање могло је да иде на штету не само србијанској опозицији, већ и Мачеку. Лист *Слободна реч* под уредништвом Радмила Миленковића, оптужила је Драгољуба Јовановића да има мисију да за рачун Мачека држи у шаху Љубу Давидовића, како би Давидовићева несигурност због те ситуације онемогућила договор демократа са владом, јер увек треба да се боји да ће један део из његове странке отићи улево (Јовановић, Д., 1997в, стр. 182). Нова 1936. година, осим по дешавањима у Европи тога времена, значајна је и по дешавањима у једној од југословенских покрајина, Македонији. Томе би у прилог могао да иде и извештај Драгољуба Јовановића министру унутрашњих послова. У извештају се између осталог каже да се људи у Македонији гоне због неког летка у коме се др Мачек и др Јовановић истичу као једини заштитници македонског елемента у држави, против безакоња и самовлашћа. Јовановић у извештају наводи и број ухапшених лица и констатује да све ове мере иду на то да се спречи прилажење Удруженој опозицији, коју у Македонији приказују као забрањену и противдржавну (АЈ, ф. 80, фасц. 31, ј. 267). Поводом овог случаја, Влатко Мачек је дао изјаву дописнику париске *АВАС* у којој констатује да македонски Словени себе не сматрају ни Србима ни Бугарима, иако их једни и други својатају. Исто тако критикује владу Милана Стојадиновића која не жели да прихвати захтеве који су садржани у летку у коме стоји: слободна Македонија у југословенској држави уређеној на сељачком, социјалном принципу која би се водила легалним средствима (АЈ, ф. 80, фасц. 31, ј. 267). Крајем новембра у Хрватској је била извесна потиштеност због осуде четворице Хрвата после сукоба са жандармима у славонском селу Сибињу. У Србији је уследио сукоб Драгољуба Јовановића са шефовима опозиције, па је Мачек позван на збор у Лесковцу. Очигледно да је овај сукоб заинтригирао и Загреб. Хрвати имају разлога да брину хоће ли сукоби у ванпарламентарној опозицији утицати на решавање хрватског питања, па је с тим у вези Мачек на овај лесковачки збор послао свог изасланика, Андрију Карчића (Јовановић, Д., 1997в, стр. 222). Он је причао о историји Хрвата, односу са Мађарима до 1918. истичући да су у

Хрватској увек биле две државне и народносне индивидуалности, хрватска и српска. Потом је уследио говор Драгољуба Јовановића о чему је Карчић известио Мачека. Крајем децембра 1936. Д. Јовановић се састао са Мачеком у Загребу. Разговарали су углавном о односима у Удруженој опозицији, а Мачек је изразио жељу да опозиционе странке иступају јединствено како би се што пре сменио режим. Јовановић је касније дао изјаву загребачком *Обзору* и демантовао приче у новинама да су поједине опозиционе групе задовољне постојећим стањем. Лист наводи и Мачекове предлоге који би учврстили опозициони фронт, а коначан циљ је рушење постојећег режима, уставотворна скупштина и нови устав. Према речима Драгољуба Јовановића, Мачек се успротивио политици завлачења која се уврежила код опозиционих група. Иако је, наставља Јовановић, ХСС леве земљораднике осећала као најсигурније савезнике, није одобравала њихове акције, нарочито народно-фронтотске симпатије које постоје код левих земљорадника за Шпанију. На крају, Јовановић истиче да стварању лоше слике о њему код Мачека доприносе писања режимске штампе, итд. О овом извештају *Обзора* Јован Јовановић Пижон је сачинио препис који се данас налази у Архиву Југославије (АЈ, ф. 80, фасц. 31, ј. 353). Мачек такође изјављује да неће са Стојадиновићем без Удружене опозиције, да је морао контактирати са Корошцем и Стојадиновићем, да је потребно кнезу Павлу пружити помоћ, а он би, између осталог, волео комбинацију ХСС-ЈРЗ (Југословенска радикална заједница), док не воли Удружену опозицију, којој лидер ХСС-а поручује да се активира и крене напред (Вобан, 1974, стр. 275). Мачек је све више покушавао без осталих опозиционих првака да реши хрватско питање. Уколико му то не успе у преговорима са Двором, потезао је интернационализацију тог питања, ослањајући се на Италију. Због тога се ни вођство ХСС-а није јавно ангажовало ни за ни против Конкордата. Врх странке је проценио да би залагање за Конкордат ојачало позиције Стојадиновићеве владе, уз истовремено слабење сарадње хрватског католичког клера са хрватским националним покретом. Ипак, отворено противљење не би било препоручљиво због Ватикана и католичког свештенства у земљи, а поред тога, Мачек није желео да се замери кнезу Павлу (Stojkov, 1964, стр. 282). Ово одаљавање Влатка Мачека приметио је и Драгољуб Јова-

новић. Након заједничког сусрета у децембру 1936. лични контакти између њих прекинути су све до марта 1938. године. За то време Драгољуб Јовановић је искључен из преговора србијанске опозиције са Мачеком. Исто као и Мачек, ни Д. Јовановић, заједно са левим земљорадницима, није се изјашњавао по питању Конкордата и конкордатске кризе, нарочито након смрти патријарха Варнаве, због могуће реакције Хрвата. Исто тако, сматрао је да ће прихватање Конкордата још више удаљити Србе и Хрвате и тиме заострити политичку кризу (Јовановић, Д., 1997г, стр. 239-249). Будући да је Мачек децембра 1936. у разговорима са Драгољубом Јовановићем поручио шефовима опозиције да се активирају, а бојећи се да Мачек не склопи договор са Стојадиновићем, уз све проблеме око Конкордата, Удружена опозиција постигла је договор са Селачко-демократском коалицијом 8. октобра 1937, у Фаркашићу крај Загреба. Режим је покренуо хајку на потписнике Споразума, називајући их издајницима. За разлику од режима, леви земљорадници на челу са Драгољубом Јовановићем поздравили су овај догађај својим летком *Наши сѣав и наше месѣо у Блоку народној сѣоразума*. Леви земљорадници, сматрајући Споразум почетком новог доба у историји земље, спремни су да „војују“ за ново државно уређење на бази равноправности, слободе и друштвене правде. Према мишљењу Драгољуба Јовановића, судбина југословенске државе зависи од решавања хрватског питања, али да то решавање режим покушава остварити „преваром, насиљем, убиствима, диктатуром, све док нису дошли до ризичног огледа са Конкордатом, до највеће Стојадиновићеве авантуре“ (Јовановић, Н., 1994, стр. 179). На позив републиканске владе, Драгољуб Јовановић одлази у Шпанију и тамо борави десет дана, до средине фебруара 1938. По повратку из Шпаније, Драгољуб Јовановић одлази 13. марта у Загреб на сахрану свог пријатеља Јакоба Јелашаћа. Следећег дана Јовановић је разговарао са Мачеком, почевши од Аншлуса Аустрије. Вођу Хрвата је, како пише Јовановић, занимало како је ствар примљена у Београду. На његов одговор да се сви у опозицији осећају погруженим, док се режим радује, јер мисле да сада Хрватима једино остаје пут у Београд, и да нема више могућих комбинација са Аустријом и са Бечом, Мачек је рекао: „Варају се Срби ако мисле да ми немамо другог пута!“ (Јовановић, Д.,

1997г, стр. 298). Овакав одговор узнемирио је Драгољуба Јовановића који је до тада веровао у верност вође ХСС-а останку у заједничкој држави. Драгољуб Јовановић је након разговора са Мачеком, марта 1938, започео нове акције по Србији. Овога пута са демократском левицом тражећи алтернативу Народном фронту. Како пишу у својим делима и Јовановић и Смиљанић и Рибар (присутни на збору у Аранђеловцу), сложили су се да је крајње време да се вођства покрену (Јовановић, Д., 1997г, стр. 259; Ribar, 1951, стр. 178-179; Смиљанић, 1955, стр. 141). Исто тако, сложили су се и да Народни фронт није створен због унутрашњег неслагања. Љуба Давидовић и Јован Јовановић нису желели да чују за леве земљораднике, комунисте и републиканце. Драгољуб Јовановић је оценио да ће међу средњим слојем, који је снага сваке земље, увек постојати заједнички интереси, ма ком народу у Југославији припадали. Сличну констатацију изнео је и Мачек у Божићној поруци Србима, јануара 1938: „Борба за човјека достојнији живот не смије ометати борба између хрватства и српства, између католичанства и православља. Хрватски и српски сељаци имају заједничке интересе и они ће у политичкој сарадњи остварити своје циљеве“ (Јовановић, Д., 1997г, стр. 259). Мачек је на новим изборима у децембру 1938. поново предложен за носиоца опозиционе листе, па је најављена његова посета Београду за август. „Мој posjet u Beogradu bio je određen za dan 10. kolovoza 1938, ali sam na to od strane šefova opozicije zamoljen da svoj posjet odgodim na dan 14. kolovoza, jer je taj dan nedjelja, pa će moći i širi krugovi opozicije prisustvovati mom dočeku“ (Маћек, 1992, стр. 125). У периоду припрема за долазак лидера ХСС-а, унутар земљорадничке левице избила је криза, настала као резултат заштравања односа између Драгољуба Јовановића и сарадника са Мирком Томићем и групом студената Београдског универзитета. Јовановић је схватио да Томић заступа позиције КПЈ и да одваја млађе чланове од вођства (Јовановић, Н., 1994, стр. 196). У време Мачекове посете Београду, 14. и 15. августа 1938, Драгољуб Јовановић је заједно са делегацијом поздравио лидера ХСС-а у име сељака из Србије, али до разговора није дошло и на томе се завршило. Убрзо је Драгољуб Јовановић, због антирежимских делатности, у првом реду због летка против Милана Стојадиновића, ухапшен 1. октобра 1938. године. Нова 1939. годи-

на донела је велике промене на политичкој сцени у Краљевини. И поред победе на изборима, Стојадиновић је смењен у фебруару 1939, а на његово место доведен Драгиша Цветковић. Смрт Јована Јовановића Пиждона средином 1939. у Охриду дала је повода Милану Гавриловићу, који је постао председник Савеза земљорадника, да се обрачуна са левим земљорадницима и Драгољубом Јовановићем, који је априла 1939. био осуђен на 14 месеци затвора. Крајем августа потписан је Споразум Цветковић-Мачек којим је створена Бановина Хрватска. Залагањем Влатка Мачека, који је послао адвоката Тому Јанчиковића као одбрану Јовановићу, а и каснијом амнестијом од 5. септембра 1939, Јовановић је пуштен на слободу. За разлику од Удружене опозиције, леви земљорадници су позитивно оценили Споразум Цветковић-Мачек. За потписивање споразума Драгољуб Јовановић је сазнао у затвору. Он се обрадовао овом чину, уз замерку да се више водило рачуна о задовољењу пречанских Срба него Србије и да би било лоше „ако је то знак да ће се тако радити и у будућности, и ако у име Србије у владу дођу најгори људи“ (Јовановић, Н., 2000, стр. 298). Након годину дана рада владе Цветковић-Мачек, Драгољуб Јовановић је критиковао њен рад. Написао је тзв. *Једанаестио њисмо њријажљелима* које је подељено на неколико целина које се односе на унутрашњу и спољну политику (Јовановић, Д., 1991, стр. 335-340). По његовом мишљењу, шестојануарски режим је продужен, затвори су пуни, полиција се осилила. Иако је у почетку, у тренутку потписивања, поздравио Споразум, сада није за њега. И поред чињенице да Јовановић није споменуо Мачеково име, критика се односила и на њега. Поред свега, наставио је да одржава контакте са лидером ХСС-а и потпредседником владе. Њихов последњи сусрет десио се 26. септембра 1940. у хотелу Бристол (Јовановић, Д., 1991, стр. 335). Јовановић је Мачеку замерио удаљавање од народа, приближавање кнезу Павлу, „окретање погледа“ ка Немачкој и Италији. Мачек је био искусан политичар. Знао је да се вероватно једино у контакту са Двором, у неким повољним околностима, може наћи решење хрватског питања. Те околности створиле су се јачањем Немачке и Италије, повољне по Хрвате, погубне за остатак Европе (Јовановић, Д., 1991, стр. 335-340). Разговарајући са њим, Драгољуб Јовановић је касно схватио намере Мачека. Вођа Хрвата је мрзео Совјетски

Савез, за разлику од Јовановића. Мачек је желео да хрватско питање реши пре сукоба, можда надајући се да ће победом Хитлера и његовим „новим поретком“ извући још неку корист за хрватску државу. Међутим, убрзо је Југославија била приморана да потпише приступање Тројном пакту 25-ог марта 1941, а два дана после тога група официра извела је војни пуч који ће Југославију поново увести у нови рат и нова страдања.

ЗАКЉУЧАК

Од самог свог настанка, Краљевина Југославија имала је као горући проблем нерешено хрватско питање. Поставши, након смрти Стјепана Радића, нови председник Хрватске сељачке странке, Влатко Мачек је наставио залагање за промену централистичког уређења државе, некад у преговорима са круном, некад са политичарима у Србији, некад са хрватским странкама, а некад чак и са страним посланицима, интернационализујући хрватско питање. Један од српских политичара који је „разумео“ захтеве Влатка Мачека био је лидер земљорадничке левице, Драгољуб Јовановић. Вођа левих земљорадника имао је жељу да у сарадњи са Мачеком формира једну велику сељачку странку или покрет у коју би биле укључене све сељачке странке југословенских народа, али и Бугара, а на чијем челу би био Мачек, а касније и сâм Јовановић. Ово је био амбициозан покушај, али који Мачека није занимао. Након убиства Радића, он је мање пажње посвећивао проблемима сељаштва, за разлику од Јовановића, који је о том проблему нашироко писао у својим радовима. Мачек је више истицао националне захтеве хрватског народа. Он је то могао, јер је иза себе имао преко 95% па чак и до 98% хрватског становништва које га је подржавало. Са Драгољубом Јовановићем није такав случај. Иако је доста писао о проблемима сељака, њихова подршка њему у Србији није ни приближно била онаква као Мачеку у Хрватској. Та велика подршка Мачеку у Хрватској дала је сигнал опозиционим странкама у Србији за контакте и могући заједнички излазак на изборе. Посредник у овим преговорима са Мачеком био је управо Драгољуб Јовановић. И на изборима 1935. и на оним из 1938. Удружена опозиција у Југославији уздрмала је политику Двора и морало

се рачунати на њу као на озбиљну снагу. Потписивање споразума Цветковић-Мачек којим је створена Бановина Хрватска, неколико дана пред избијање Другог светског рата, говори о журби за решавање кризе како би се земља што пре консолидовала. То је било и време када се Драгољуб Јовановић одаљио од Мачека. Убрзо је рат почео и у Југославији и ова двојица политичара заузела су различите позиције.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Архив Југославије (АЈ):
- Збирка Милана Стојадиновића
- Збирка Јована Јовановића Пижона

ЛИТЕРАТУРА

- Boban, Lj. (1971). Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija. *Časopis za suvremenu povijest*, 3 (1), 153-209.
- Boban, Lj. (1974). *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke: 1928-1941: iz povijesti hrvatskog pitanja. Knj. 1*, Zagreb, Liber; Rijeka, „Otokar Keršovani“.
- Jovanović, D. (1991). *Sloboda od straha : izabrane političke rasprave*, Beograd, „Filip Višnjić“, Naučna knjiga.
- Јовановић, Д. (1997б). *Политичке усјомене. [Књ.] 2, Сазнања*, Београд, Култура, Архив Југославије.
- Јовановић, Д. (1997в). *Политичке усјомене. [Књ.] 3, Пројеведе*, Београд, Култура, Архив Југославије.
- Јовановић, Д. (1997г). *Политичке усјомене. [Књ.] 4, Искусјива*, Београд, Култура, Архив Југославије.
- Јовановић, Д. (2008). *Мегаљони. Књ. 3*, Београд, Службени гласник.
- Јовановић, Н. (1994). *Земљорадничка левица у Србији 1927-1939. јодине*, Београд, Институт за новију историју Србије.
- Јовановић, Н. (2000). *Живои за слободу без сјраха (сјудија о живоиу и делу гр Драјољуба Јовановића)*, Београд, Институт за новију историју Србије.
- Маћек, В. (1992). *Метоари*, Zagreb, Hrvatska seljačka stranka.

- Petrinović, I. (1986). *Ante Trumbić: politička shvaćanja i djelovanje*, Zagreb, Matica hrvatska.
- Радојевић, М. (1994). *Удружена опозиција : 1935-1939*, Београд, Институт за савремену историју.
- Радојевић, М. (2007). *Научник и политичка : политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, Београд, Филозофски факултет.
- Ribar, I. (1951). *Politički zapisi*. 3, Beograd, Prosveta.
- Смиљанић, Д. (1955). *Сећања на једну диктатуру*, Београд, Рад.
- Stojkov, T. (1964). O stvaranju Bloka narodnog sporazuma (prilog izučavanju odnosa između građanskih opozicionih grupa u Jugoslaviji 1935-1937. godine). *Istorija 20. veka*, 6, 245-301.

Примљено/ Received on 30.10.2021.

Ревидирано/ Revised on 03.02.2022.

Прихваћено/ Accepted on 17.10.2022.